

Archief- en onderzoeksgidsen: Nut en noodzaak

dr. A.C.M. (Ton) Kappelhof
senior onderzoeker

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Bewerking van de tekst van een voordracht gehouden op vrijdag 30 oktober 2009 tijdens de workshop 'Beheer en gebruik van bronnen in het bijzonder betreffende de geschiedenis van de Nederlandse verzorgingsstaat'. De workshop was georganiseerd door het Kenniscentrum Historie Zorgverzekeraars, het onderzoeksbureau Ecade en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

Dit Artikel is verschenen in **TijdING**, een breed samengesteld online tijdschrift over de Nederlandse geschiedenis. **TijdING** bevat artikelen over historiografie, methodiek en allerlei thema's uit de Nederlandse geschiedenis. Veelal gaat het om voordrachten die bij een bepaalde gelegenheid zijn gehouden (nu in geschreven vorm gepubliceerd) en artikelen die elders al eens zijn verschenen. Maar ook bevat **TijdING** bijdragen die voor de eerste maal worden gepubliceerd. Meestal zullen de artikelen in meer of mindere mate verband houden met een of meer van de uitgaven of projecten van het instituut of met het werk van het instituut in het algemeen.

Archiefgidsen

Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) publiceerde nog niet zo lang geleden twee onderzoeksgidsen: een over sociale zekerheid in 2004 en een over zorgverzekeraars in 2005¹. In 2010 verschijnen er twee van zulke gidsen: 'Oorlogsgetroffenen WO II. Terugkeer, opvang, nasleep' en 'Naoorlogs emigratiebeleid in Nederland 1945-1967'². In 2011 komt daar nog bij een archiefgids bij over vanuit Nederland ondernomen christelijke zending en katholieke missie wereldwijd tussen 1800 en 1960. De gids over oorlogsgetroffenen is gemaakt samen met het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en gefinancierd door het ministerie van VWS. De in 2005 aan Hans Wiegel, voorzitter van Zorgverzekeraars Nederland, aangeboden gids over zorgverzekeraars werd gemaakt in samenwerking met het Kenniscentrum Historie Zorgverzekeraars. De gidsen over sociale zekerheid zijn alleen digitaal gepubliceerd en te vinden op de website van het ING (www.inghist.nl).³ De gids over oorlogsgetroffenen wordt op 11 maart 2010 gepubliceerd. Het ING zet in zijn programma's sinds rond 2000 dus zwaar in op dit soort gidsen.

Hoewel de gidsen onderling enigszins van elkaar verschillen, is de opzet steeds dat binnen een bepaald onderzoeksgebied of beleidsterrein alle personen en organisaties worden opgespoord die zich ermee hebben beziggehouden. Uitgaand van de veronderstelling dat deze archiefvormers ook archief hebben gevormd, worden de archieven vervolgens opgespoord. Dit kan tegenwoordig snel met desk research, maar er blijven altijd archieven waarover weinig bekend is of waarvan de toegang nog niet op het web is geplaatst. Dit is met name het geval bij particuliere archieven, zoals bij missionerende en zendende organisaties die hun archief nog in eigen beheer hebben. In zulke gevallen gaan we het land in en na tijdens de koffie met cake contact te hebben gelegd en duidelijk te hebben gemaakt dat wij geen kwaad in de zin hebben, kan inzage worden genomen van een inventaris of lijst. Soms is deze er nog niet en dan moet in overleg met de beheerder gekeken worden naar relevante documenten. De opgespoorde archieven worden gestructureerd beschreven waarbij de nadruk valt op formele kenmerken zoals omvang, vindplaats en periode. Dit gebeurt met behulp van een format. De gegevens worden digitaal ingevoerd met behulp van het door de afdeling ICT van het ING ontwikkelde programma IngForms. Vervolgens wordt een inhoudelijke verdieping aangebracht. Deze kan verschillende vormen aannemen. Bij de gids sociale zekerheid zijn nadere toegangen gemaakt op bepaalde wegens hun belang en informatierijkdom uitgekozen archieven. Zo maakten wij regesten⁴ op een deel van het rijke brievenarchief van P.J.M. Aalberse, de eerste Nederlandse minister van Sociale Zaken (1918-1925), en samenvattingen van de vergaderingen van het Sociaal Werkgevers Verbond, een organisatie van de werkgevers waarin men in eigen kring overlegde over arbeidsvoorwaarden, CAO's en dergelijke. Doel is te laten zien wat er werd opgeschreven, hoe dit gebeurde en welke informatie een bepaalde bron bevat. De onderzoeker wordt zo in contact gebracht met

¹. Een archiefgids maakt de onderzoeker wegwijs in archieven, een onderzoeksgids doet dit voor archieven en andere bronnen zoals vaktijdschriften of literatuur. Soms wordt op het ING de term repertorium gebruikt. Het repertorium Missie- en zendingsarchieven is te beschouwen als een archiefgids.

². In afwijking van de andere gidsen richt de gids oorlogsgetroffenen zich ook op een breder publiek.

³. De beide gidsen over sociale zekerheid behoeven een herziening, terwijl bij die over sociale zekerheid bij ongeluk een belangrijk veld is weggevallen.

⁴. Een regest is een samenvatting van de inhoud van een document.

de bron en kan zich zelf een oordeel vormen over de inhoud ervan. Aan de gids sociale zekerheid zijn ten slotte nog twee modules toegevoegd: een klassieke editie van het dagboek van Aalberse en een deel in de door het ING uitgegeven serie broncommentaren.⁵ Deze serie is gebaseerd op een concept dat rond 1980 is geformuleerd door een van de andere sprekers vandaag, prof. P.M.M. Klep van de Radboud Universiteit Nijmegen. In een broncommentaar worden seriële of veel voorkomende documenten volgens een bepaald formulier beschreven. Onderzocht wordt onder meer hoe zij zijn ontstaan, volgens welk stramien of formulier zij zijn aangelegd, aan welke andere bronnen zij zijn gerelateerd en welke bronnen kunnen dienen om de informatie te verifiëren.⁶

Een punt van discussie

Binnen het ING leeft de idee dat de laatste jaren het accent te veel is komen te liggen op dit type toegang. Het gevoel bestaat dat de gidsen niet of nauwelijks worden gebruikt en als ze al gebruikt worden, weten we niet door wie en hoe vaak en of de gebruiker er wat aan heeft. Sommige onderzoekers pleiten ervoor maar helemaal geen gidsen meer te maken. Voor dit standpunt zijn argumenten voor en tegen te bedenken. Een minpunt is zonder meer dat de gidsen door de vakwereld niet worden beschouwd als vrucht van wetenschappelijk onderzoek en daarom niet worden gesignaleerd in vaktijdschriften, laat staan dat zij worden gerecenseerd. Op de gidsen wordt heel weinig gereageerd en de binnenkomende vragen betreffen detailfouten of hebben betrekking op de situatie nu.⁷ Zo komen er af en toe vragen binnen over niet meer bestaande bedrijfsverenigingen of rentekaarten die zijn aangetroffen in een sterfhuis en waarvan de erfgenamen zich afvragen of deze nog geldswaarde hebben. Niet dus. Deze rentekaarten registreerden de rechten op een invaliditeits- of ouderdomspensioen volgens de Invaliditeitswet van Talma/Aalberse (1913/1919). In 1967 maakte deze regeling plaats voor de WAO.

Via omwegen hoor je wel eens: ik heb het onderzoek niet kunnen doen zonder zo'n gids. Het omgekeerde komt ook voor: ik raadpleeg geen gidsen, ik lees geen inleidingen, want ik ga meteen het archief in en vraag daar wel de weg aan een archivaris. Ik ben zelfs in hoog aanzien staande hoogleraren en universitaire docenten tegengekomen die me dat vertelden. Een collega ontmoette niet lang geleden een andere onderzoeker die het maken van gidsen tijdverspilling vond, maar al pratende bleek ook dat zij al goed was ingevoerd in het onderwerp en dus een gids, zo meende zij, niet meer nodig had. De schaarse reacties op gidsen zijn dus zeer divers en bovenal vaag en niet beargumenteerd. De vraag naar nut en noodzaak van archief- en onderzoeksgidsen is van belang omdat de nu lopende programmacyclus in 2010/2011 afloopt en het denken over nieuwe programma's en daarvan deel uitmakende projecten binnenkort begint. Hopelijk geeft deze workshop wat meer duidelijkheid over de vraag of ze nu wel of niet nuttig of noodzakelijk zijn.

⁵ . J.P. de Valk en A.C.M. Kappelhof ed., *Dagboeken van P.J.M. Aalberse 1891-1947* (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Den Haag 2006) voor de gedrukte uitgave met inleiding, annotatie en apparaat en www.inghist.nl voor een digitale editie zonder deze hulpmiddelen.

⁶ . Tot nu toe zijn zeven delen verschenen. Deel 8 over jaarverslagen van bedrijven is in voorbereiding. Deze boeken zijn zowel in gedrukte vorm te koop als digitaal op de website raadpleegbaar.

⁷ . Overigens is mijn ervaring na 20 jaar archiefbeheer dat toegangen wel en soms driftig gebruikt worden, maar dat men er zelden op reageert, noch in gunstige noch in afkeurende zin. De gebruiker vraagt wel altijd meer, meer en nog eens meer.

Nadelen van de huidige opzet van de gidsen

Na vier gidsen gemaakt of begeleid te hebben denk ik dat het concept om een ingrijpende verandering vraagt. Nu wordt binnen een gebied of beleidsterrein gezocht naar alle archiefvormers, maar veel archiefvormers waren van marginaal belang of hun archieven zijn zoek of slecht toegankelijk. Nu wordt van alle archiefvormers de geschiedenis onderzocht en moet het archief worden opgespoord, terwijl gerust mag worden aangenomen dat veel archieven weinig of niet geraadpleegd zullen worden. Een ander nadeel is dat het werken met archiefvormers een verbrokkeld beeld oplevert. De onderzoeker wordt bedolven onder een soms hele lange lijst van archiefvormers. Dit werkt niet alleen ontmoedigend op de nog niet ervaren onderzoeker maar er is zo ook geen zicht op de onderlinge relaties en niet duidelijk wordt welke actoren een sleutelrol speelden. Er is wel eens gedacht over organogrammen die uitbeelden hoe de actoren met elkaar in verband stonden, maar in de praktijk bleek het onmogelijk de actoren in een organogram te verwerken omdat er geen formele relaties bestonden en omdat er naast de formele, op schrift gestelde communicatielijnen informele lijnen bestonden die geen schriftelijke neerslag opleverden. Leuk idee, een organogram, maar het werkt niet. Op papier belangrijke spelers waren in werkelijkheid niet zo belangrijk als zij zich voordeden. Een voorbeeld is de in 1919 opgerichte Priestermissiebond die onder druk van het Vaticaan werd opgericht om de inzameling van gelden voor de missie te centraliseren en de machtige congregatie De Propaganda Fide (zeg maar het pauselijk ministerie voor Missiewerken) meer zeggenschap te geven over waar het geld naartoe ging. De bedenker van dit idee was de in Zwolle geboren kardinaal Willem van Rossum. De Bond had een bestuur dat werd voorgezeten door de aartsbisschop van Utrecht in zijn hoedanigheid van hoofd van de Nederlandse kerkprovincie en waarin alle belanghebbende partijen waren vertegenwoordigd ⁸. De beslissing over wie subsidies kreeg werd genomen door de Propaganda in Rome maar deze werd vanuit Nederland wel benaderd met suggesties aan wie gelden toe te kennen. Men zou verwachten dat het 'Nationaal Bestuur' van de priestermissiebond daarover vergaderde en besluiten nam, al was het maar op hoofdlijnen, maar dat was niet zo. Vermoedelijk waren het twee bestuursleden, de algemeen secretaris en de algemeen penningmeester, waarvan de eerste in 1927 hoofd werd van het Nationaal Bureau Pauselijke Missiewerken, die de zaken regelden. Zij waren voor dit werk vrijgesteld en dag in dag uit ermee bezig. Tot op heden vond ik in het goed bewaarde archief van dit Bureau alleen archiefstukken met toekenningen van subsidies aan missies over de gehele wereld.⁹ Maar wat ging daaraan vooraf? Dat is een vraag die meer onderzoek verdient. Werden de zaken mondeling geregeld of in semiparticuliere briefwisseling tussen bijvoorbeeld de directeur van het Bureau en de persoonlijk secretaris van de prefect van de congregatie voorbereid? Bekend is dat de katholieken anders dan de gereformeerden niet een goed ontwikkelde schriftcultuur kenden en dat men veel afdeed in onderonsjes.

⁸. De orden en congregaties van vrouwelijke religieuzen en broeders waren niet vertegenwoordigd.

⁹. Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen, Archief Priestermissiebond en Nationaal Bureau Pauselijke Missiewerken.

Voorstel tot een andere werkwijze

De hierna geschetste werkwijze ondervangt de boven gesignaleerde problemen, is minder tijdrovend en vergroot de bruikbaarheid van archief- en onderzoeksgidsen. De onderzoeker bestudeert eerst het gekozen gebied grondig aan de hand van literatuur, zo nodig aan te vullen met gesprekken met personen die weten hoe het feitelijk werkte. Nog slimmer zou het zijn wanneer voor een gids onderzoekers werden aangetrokken die al goed in de materie thuis zijn.

Daarna maakt de onderzoeker een selectie van kardinale archiefvormers waarbij twee criteria worden gewogen: de invloed die de archiefvormer heeft gehad en de informatiewaarde van het archief en dat in combinatie met elkaar. Een belangrijke actor kan een niet of slecht toegankelijk archief hebben nagelaten of dit is om een of andere reden grotendeels vernietigd. De actor scoort dan hoog, maar het archief laag. Er moet dan gezocht worden naar een andere actor die weliswaar een minder belangrijke rol heeft gespeeld, maar waarvan het archief wel goed is bewaard en/of goed toegankelijk is. De informatiewaarde van het archief wordt bepaald door de volgende factoren: volledigheid, authenticiteit, ontsluiting, betrouwbaarheid van de data en aggregatieniveau bijvoorbeeld lokaal of nationaal.

De geselecteerde archiefvormers en hun archieven worden grondig onderzocht en in de gids uitvoerig beschreven. Dit resulteert in een goede institutionele geschiedenis waarbij de positie van de instelling of persoon in het veld wordt aangegeven. Ik pleit er sterk voor dat meer dan in het verleden is gebeurd aandacht wordt besteed aan de archiefvorming en de relatie tussen bedrijfscultuur of persoonlijkheid en archivering. Historici hebben dit onderwerp tot op heden meestal links laten liggen, onbewust uitgaand van de gedachte dat de archiefvormer alles opschreef of liet opschrijven wat belangrijk was.¹⁰ In feite ging (en gaat) het anders. Eerst wordt besloten wat er wordt opgeschreven en wat niet, daarna of het wordt gearchiveerd of bijvoorbeeld als zijnde een 'werkarchief', dat na gedane zaken de vernietiger in kan. Vervolgens wordt beslist hoe het archief wordt geordend, wat gevolgen heeft voor de vindbaarheid van de informatie. Archiefbeheerders maakten destijds vaak indexen op het archief, teneinde snel te kunnen vinden wat ze nodig hadden. Het feit dat dit gebeurde zegt ook wat over de betekenis die men hechtte aan het archief. In een soms veel later stadium worden de bestanden gewaardeerd als zijnde onbelangrijk, nog wel belangrijk maar straks niet meer en belangrijk. Op de waardering volgt vernietiging, vaak nadat een bepaalde periode is verstreken. Wat overblijft komt op een zeker moment terecht bij een archiefinstelling. Tijdens de rit kunnen er zich rampen voordoen zoals brand, overstroming, diefstal door medewerkers of vreemden en niet te vergeten verlies als gevolg van een slordige verhuizing. Bij al deze beslismomenten - en dat zijn er nogal wat- spelen regels, maar zeker zo vaak persoonlijke opvattingen een rol. Aalberse schreef een dagboek omdat hij later nog eens wilde nalezen wat hij had gedaan, maar het schrijven van een dagboek of memoires is karaktergebonden. Mensen met weinig zitvlees of lieden die menen dat wat je opschrijft gemakkelijk tegen je gebruikt kan worden en je dus maar beter niets op kunt schrijven, leggen geen dagboeken aan.¹¹

¹⁰ . Een voorbeeld: Bob de Graaff, *'Kalm temidden van woedende golven'. Het Ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (SDU Den Haag, 1997). De Graaff besteedt veel aandacht aan de interne organisatie en de bedrijfscultuur van dit ministerie, hij geeft korte biografieën van de ministers en de hoogste ambtenaren, maar vreemd genoeg liet hij de archivering links liggen.

¹¹ . Dit punt raakt de representativiteit van dagboeken en andere egodocumenten. Dit is een ander onderwerp dat hier niet aan de orde kan komen.

De niet geselecteerde archiefvormers worden opgenomen in een lijst met daarin enkele basale kenmerken zoals naam, periode van activiteit, formele taakstelling en naam van de (semi-)openbare archiefinstellingen waar het archief zich thans bevindt. Als de vindplaats niet bekend is, wordt geen tijd besteed aan het opsporen, maar alleen vermeld 'niet bekend'. Aan het maken van deze lijst mag niet te veel tijd besteed worden, omdat de kans dat deze archieven bestudeerd gaan worden niet groot is. De inzet aan arbeid wordt zo meer gerelateerd aan het nut. Wat weinig nut heeft behoeft weinig arbeid.

Belangrijk ten slotte is dat de onderzoeker tijdens of na voltooiing van de gids een of meer analytische artikelen schrijft die ter publicatie aan een wetenschappelijk tijdschrift worden aangeboden. Deze artikelen gaan over onderwerpen van inhoudelijke aard en hebben tot nevendoeel de aandacht te vestigen op de in de gids ontsloten archieven. Het kan zeer zinvol zijn de aandacht te vestigen op archieven die nog te weinig worden geraadpleegd of die bruikbaar zijn voor afgeleide vraagstellingen. Het is ons allen bekend dat fiscale bronnen uit de vroegmoderne periode op grote schaal worden gebruikt voor onderzoek naar de demografie, de economie en de samenleving, ofschoon zij daarvoor niet zijn opgesteld. Fiscale bronnen dienden om de belastinginning mogelijk te maken, de belastingdruk te verlichten of ter verantwoording van de belastinginners tegenover andere overheden. Met name om de laatstgenoemde reden zijn ze ook bewaard, totdat in de twintigste eeuw historici als Slicher van Bath ze ontdekten en gebruikten voor baanbrekend onderzoek. Verslagen van conferenties van zendelingen in Nederlands Indië informeren ons niet alleen over wat de zending deed maar ook over de wijze van werken van gouvernementsambtenaren buiten Batavia. De praktijk op Celebes kon wel eens sterk afwijken van het papier van het Indisch Staatsblad. Analytische artikelen van deze snit slaan de brug tussen archiefkennis en geschiedschrijving.

Conclusie

Alvorens de leiding van het ING besluit om meer of juist minder gidsen op het programma te zetten of zelfs besluit gidsen helemaal niet meer te maken, moet eerst worden nagegaan of ze in een behoefte voorzien. Deze workshop kan mede daarvoor dienen. Mocht besloten worden gidsen te maken, dan verdient een andere, hierboven geschetste aanpak de voorkeur omdat deze bronontsluiting combineert met analytisch onderzoek en de bronnen meer waardeert op hun bruikbaarheid voor de onderzoeker. De maker van een gids selecteert dus meer dan tot nu toe gebeurde. Dat betekent wel dat hij of zij goed moet zijn ingevoerd in het onderwerp of anders de gelegenheid moet krijgen zich goed in te lezen.